

På Nilens andra strand: Ivan Illich och möjligheten till Exodus i en teknogenisk värld

Under rådande omständigheter tror jag att det grundläggande sanningssökandets framtida överlevnad, alstrandet av kunskap och genuint 'ägd' universitetsundervisning, tillsammans förstådda som en oupplösbar del av det totala levnadssättet, mycket väl kan säkerställas enbart genom kulturell migration och upprättandet av nya, subversiva och marginella institutionella former.

– Richard H. Roberts¹

Jag tror att om jag nödgas välja ett ord till vilket hopp kan knytas, så är det gästfrihet. En gästfrihetens praxis, som återställer tröskel, bord, tålmod, lyssnande, och därifrån, å ena sidan, frambringandes fröbäddar för dygd och vänskap. Å andra sidan, strålendes utåt för möjlig gemenskap, för gemenskapens pånyttfödelse.

– Ivan Illich²

'Jag talar i egenskap av en xenokristall,' tillkännagav mannen på scenen; mannen med den mystiska accenten och höklikäna, för vilkens skull han hade dragits ut framför sin skolklass i Wien, vid tretton års ålder, medan lä-

raren berättade för de andra pojkarna: det är så här ni känner igen en jude!³

Nu, vid sjuttio års ålder, hade hans välskapta drag gjorts påfallande asymmetriska av en stor utväxt på höger sida av käken. När denna tumör först gav sig tillkänna hade Ivan Illich rådfrågat flera olika sorters läkare, men beslöt sig för att inte genomgå en konventionell behandling. Somliga säger att operationen för att ta bort tumören hade utgjort ett hot mot hans talförmåga, andra att en ordination av lugnande läkemedel var det hot han inte kunde acceptera. Vad fallet än må ha varit, valde han att inte skrida över tröskeln in i cancerpatientens värld och i stället fortsatte han att resa, undervisa, och samla sina vänner för att tillsammans tänka och skratta. Det nya kännetecknet på sidan av ansiktet kallade han 'min dödlighet', och när smärtan var svår bemötte han den med den opiumpipa som färdades med honom. På detta vis genomlevde han det sista decenniet av ett århundrade, under vilket han hört till dess skarpaste iakttagare, för att dö i fridfull sömn under en eftermiddagslur, i de-

cember 2002, vid sjuttiosex års ålder, i sin vän Barbara Dudens hem i Bremen.

Nyhetsbyrån AP, som för världen tillkännagav Illichs död, uppgav att ingen dödsorsak angetts.⁴ Eftersom ett dödsintyg behöver dylika saker för att det ska vara möjligt att ta fram befolkningsstatistik, så fastställde den doktor som färdigställde pappersarbetet dödsorsaken som hjärtsvikt.⁵ Trots detta, eftersom vissa av de som älskade honom inte kunde förlika sig med hans vägran att söka behandling, eftersom cancer intar en så hög ställning i det moderna västerlandets demonologi, och därför att en av hans mest välkända böcker hade varit en studie av den moderna medicinens kontraproduktivitet, så etablerades redan i dagstidningarnas dödsrunor ett alternativt faktum, för att befästas i en så välansedd källa som *Encyclopaedia Britannica*: Ivan Illich hade dött av sin vägran att söka cancerbehandling och (underförstått) sitt envisa, dåraktiga, stolta och dogmatiska fasthållande vid de nu föråldrade idéer för vilkas skull han en gång, för länge sedan, hade varit berömd.⁶

På den tiden hade han bemötts som en välansedd auktoritet i sin egen rätt, må så vara en omstörtande sådan. 1970 års upplaga av *The Great Books Today* – en årlig bilaga till serien *Britannica Great Books* – tog Revolution som sitt tema, och inledde med ett "symposium" bestående av bidrag från den anarkistiska tänkaren Paul Goodman,

den konservative William F. Buckley Jr., den store historikern Arnold Toynbee, samt Ivan Illich, vars biografiska beskrivning uppmärksammade hur han nyligen 'av sina religiöst överordnade beviljats en suspension från sina prästerliga funktioner'.⁷ Berättelsen om hans inkquisition i Vatikanen hade rapporterats i målande detalj i tidskriften *The New Yorker*.⁸ Under åren som följde återgavs utdrag, ur de korta vassa böcker han senare kallade "mina pamfletter", i *The New York Review of Books* och på framsidan av *Le Monde*.⁹ I skrifterna *Samhälle utan skola*, *Det gemenskapande samhället*, *Energi och jämlikhet* och *Den farliga sjukvården* framlade han en kritik av industrisamhällets system, de oifrågsatta mytologier på vilka dessa system vilar, deras liturgiska funktion i formandet av en ny sorts hjälplöst mänskligt varande, och de förbisedda tendenser genom vilka dessa i slutändan frambringar sina uttalade måls motsats.¹⁰ Bortom en viss punkt producerar utbildningssystem okunskap och sjukvårdssystem gör oss sjukare, precis som fängelser producerar brottslighet.

I det tidevarv som hör rapporten *Tillväxtens Gränser* till, utmanade Illich sina åhörare att söka sig bortom den slags kvantitativa förståelse av gränser som underbygger argumenten för teknokrati. I stället ville han lyfta fram önskvärdheten av kvalitativa gränser som satts självmant som en nödvändighet för det gemensamma livet. Ett halvt

århundrade senare kan de utmaningar Illich förde med sig tala till vår tid, och besvåra tekno-religionens 'nya gudar', inte minst antagandet att det alltid och självklart är en önskvärd målsättning att 'övervinna begränsningar'. För att förtydliga detta vill jag uppmärksamma en samling relativt okända texter, skrivna efter hans ryktbarhets år och ännu opublicerade, vilka utgör en undersökning av universitetet i 'systemens tidsålder'.¹¹ I dessa texter har Illich efterlämnat ledtrådar för bildandet av motkrafter i en sådan tidsålder, och de sätt på vilka kristen praxis kan bidra till att forma de sorters motstånd som är möjliga idag. Det är detta som för mig till den lördag, i mars 1996, då

Illich stod inför en samling av några av världens ledande katolska filosofer i Redondo Beach, Los Angeles, och förklarade sig vara 'en xenokristall'.

En xenokristall är en mineralkristall vars ursprung är distinkt från den bergart i vilken den finns inbäddad. Illichs användande av detta begrepp knyter an till hans tidigaste universitetsstudier i Florens på 1940-talet, där han tog kurser i kemi och kristallografi. Genom sin etymologi hänvisar det till den främling vars närvaro kan inspirera såväl xenofobi som gästfrihet. Illich hade ofta varit denna främling, inte bara som barn till en judisk mor i nazifierade Wien, utan även som den exotiska unga präst

i Washington Heights, New York, som sa till en vän, 'Jag önskar att jag som du hade varit en slaktare på slakteri, för då hade jag kunnat vara närmre de andra prästerna.'¹² Nu, som gammal man, var han återigen en främling i en sal fylld av yrkesfilosofer med karriärer inom det akademisk-industriella komplexet. Bland de andra talarna återfanns berömdheter som Martha Nussbaum och Charles Taylor.¹³

I denna omgivning presenterade Illich sitt bidrag som en 'extravagans', ett begrepp han älskade för dess rotbetydelse, 'att vandra utanför'.¹⁴ I Augustinus verk, som han kom att berätta för en senare publik, '[antyder] ordet extra-vagare att ta fritid; att betrakta hur du idag lever, här, från utsidan.'¹⁵ Det var i denna anda Illich talade. Självfallet är 'att vandra utanför' också 'att gå bortom', med en antydning till gränsöverskridande, och Illich var djupt medveten därom; ändå var han en märkvärdig gränsöverskridare, i besittning av vördnad för gränser. Man skulle kunna säga att det var denna vördnad som manade honom att stiga ut, utanför, för att berätta om 'hur man lever idag, här'.

Detta paradoxala förhållande till gränser levandegörs av det sista ordet i den litanian av exotiska begrepp genom vilka Illich valde att beteckna sig själv inför sin publik av katolska filosofer: 'Jag är,' säger han, 'en *Zaunreiter*', en häckgränslare, 'vilket är ett gammalt namn för häxa.'¹⁶ När han nu talade

inför en katolsk förening för första gången sedan han lovat påve Paulus IV att 'avstå från att tala för grupper av präster eller nunnor' verkade han utmana dem att sända honom till bålet – eller åtminstone att antyda att han identifierade sig med dem som mött ett sådant öde. Med begreppet *Zaunreiter* återknyter han också till sina tidiga studier och den doktorsavhandling han skrev vid teologiska fakulteten i Salzburg, om Arnold Toynbee och historieskrivningens filosofi. Under 1980-talet hade han återvänt till historikerns roll, inte minst tack vare sitt nära samarbete med Barbara Duden, själv en ledande tysk medicin- och genushistoriker. Den metaforiska häck han presenterar sig som gränslandes är den som omsluter den katolska filosofins trädgård, i vilkens träd 'mer än två dussin generationer har ... varsampt ympat hedniska grekiska och romerska skott'. Så han står med en fot i denna redan blandade inhägnad och den andra 'tyngd av lerklumpar och parfymrad av de exotiska örter genom vilka jag trampat', rent bokstavligen, i det han vandrat och liftat sig genom Sydamerikas fulla längd.¹⁷

Genom att identifiera sig som en *Zaunreiter* betecknade sig Illich som en liminalfigur, en som tillhör *limen* eller tröskeln. Här kan vi kort vända oss till en bok skriven av Illich's vän Lewis Hyde, *Trickster Makes This World*.¹⁸ I Hydesh redogörelse är trickstern inte bara

den arketypiska 'gräns-överskridaren', utan också, i berättelser från många kulturer, den som ansvarar för att en gräns upprättas. I en tidig essä, *'The Rebirth of Epimethean Man'*, åberopade Illich Epimetheus, den mindre kända brodern till Prometheus, denna den grekiska mytologins hjältelika gränsöverskridare.¹⁹ Hyde erinrade sig denna berättelse i en fotnot: 'Vi skulle kunna betrakta Prometheus som en trickster ifall vi ständigt sammanbringar honom med hans broder.'²⁰ Genom att istället uppmärksamma deras åtskiljande, så pekar både Hyde och Illich mot en djupliggande och beklaglig klyvning av dessa tvillingfunktioner – upprättandet och nedmonterandet av gränser – inom den västerländska traditionen.

I sina pamfletter från 1970-talet analyserade Illich det han kallade 'kontraproduktivitetens tröskel': den punkt bortom vilken ett ökande av intensiteten eller mängden av något, vad det än må vara, börjar frambringa motsatsen till den avsedda effekten.²¹ Då han återvände till sina historiska studier, skrev han om 'kriget mot uppehållet', och ödeläggelsen av hushållens förmåga att själva möta sina egna och varandras behov. Ett hushåll upprättas genom en tröskel, en dörr som kan öppnas eller stängas, vilken anger en gräns och är en förutsättning för gästfrihetens möjlighet. Nedmontering av självförsörjningen var nödvändig för att förmå

människor att underkasta sig marknadsekonomin och industrisamhällets nya logik.²²

Det finns ytterligare en mening i vilken Illich gränslar en gräns, vilket är en poäng han lägger fram under talet i Los Angeles så väl som i andra skrifter från denna period: han hade fötts in i en redskapens värld, men hade bevittnat dess omvandling till en systemens värld.²³ Ett redskap kan tas upp och sättas ned, i enlighet med användarens egna avsikter, och gränsen mellan redskap och användare förblir tydlig. Ett system innesluter användaren, på ett sätt som tidigare inte kunde föreställas, så att gränsen förlorar sin tydlighet: användaren blir en komponent i systemet, beroende så väl som formad av dess förmågor och behov. De nya tekniker Illich hade levt att beskåda var 'så byggda att de koopterar och integrerar sina användares händer, öron, och ögon ... Det finns ingen som på enkelt vis kan bryta de bojor som årtal av televisionsabsorbering och läroplansundervisning har smidit.'²⁴ Båda utformar oss för en ny sorts beroende, okänd för tidigare generationer.

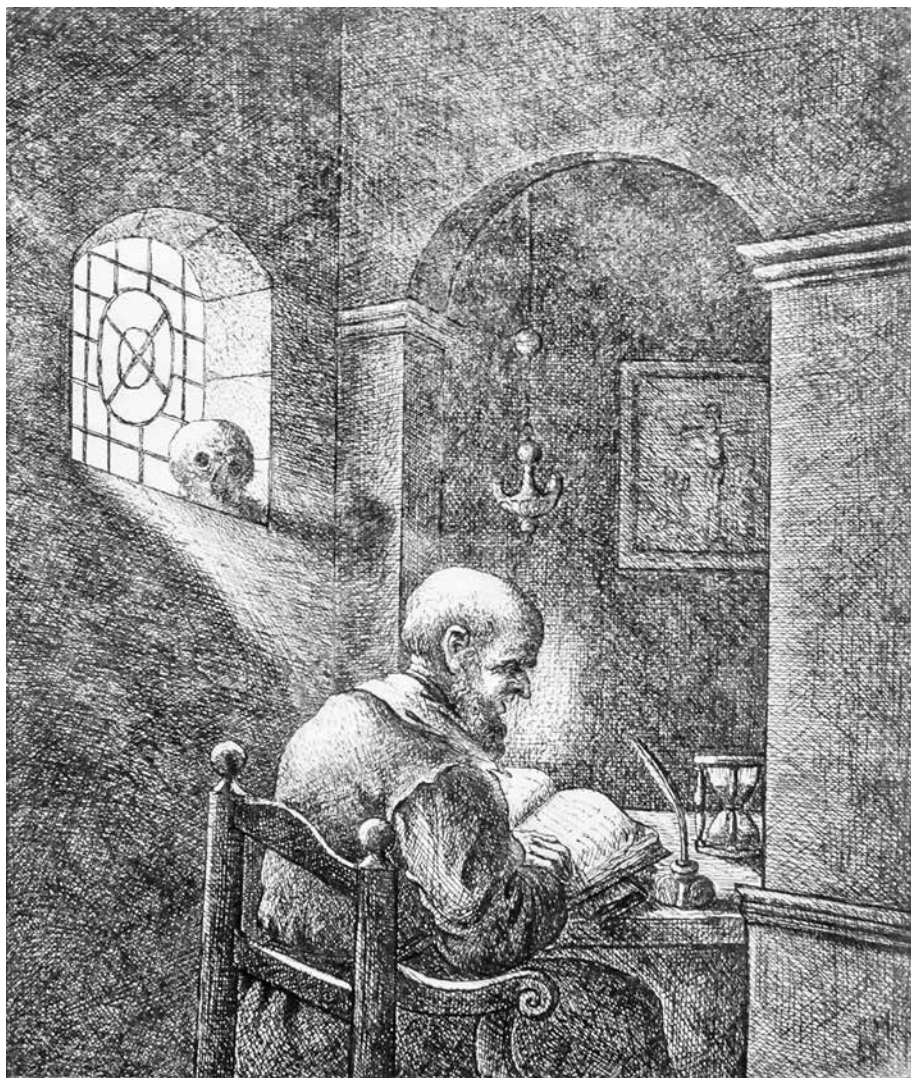
Illich identifierar överskridandet av denna tröskel med ett skifte i den västerländska kulturens 'rotmetafor'.²⁵ Under åtta århundraden hade denna kultur varit centrerad kring boken: en medförbar kodex, lämpad för tyst läsning, vilken kom till världen genom en

rad innovationer runt år 1150 och omvandlade den västliga kristendomens kulturella förställningar och självförståelse även innan det att tryckpressen möjliggjorde bokens spridning som objekt. Från de sätt varpå bindande överenskommelser upprättades till utforskandet av samvetet, blev boken referenspunkten för en värld. Inom såväl religion och utbildning som magi, tjänade den som ett maktobjekt: ett redskap för frigörelse eller indoktrinering, frälsning eller subversion. Och sen, efter alla dessa århundraden, övergavs den av makten, under loppet av en generation eller så, då kulturen omorienterade sig kring ett nytt fokusobjekt: skärmen. Dess ljus blev den hård runt vilken ett hushåll samlas, den stjärnport framför vilken vi församlas i mörklagda salar. Vid århundradets slut stod dess svarta spegel på varje skrivbord; snart därefter, i miniatyr, fann den en plats i allas våra fickor. Böcker fortsätter att skrivas och publiceras, läsas och omhuldas, men dessa aktiviteter äger rum någonstans avsidet. Den tidsålder som präglades av 'bookish reading' (det 'bokaktiga läsandet') – ett uttryck Illich lånade från George Steiner – har nått sin ände.²⁶

Överskridandet av denna tröskel gör sitt tydligaste avtryck i omvandlingen av den institution – universitetet – som avspeglade boken som materiellt objekt.²⁷ Universitetsväsendet tillkom i samma historiska sammanhang som

den medförbara kodexen och trots alla dess reformer så förblev boken en bildningslivets konstant. Men sedan, med början i den post-sputniska svallvågen av forskningsfinansiering i USA, förvandlades universitetet till något annat: en motor för teknologiska framsteg och ekonomisk tillväxt.²⁸ På väg till Bremen för att ge ett huvudanförande vid den tjugonde årsdagen av grundandet av ett nytt universitet i denna stad hamnade Illich i samspråk med en professor i fysik, vars forskning bidragit till designen av det höghastighetståg på vilket de färdades. Hur kommer det sig, undrade de tillsammans, att såväl många av deras kollegor som den breda allmänheten fortsätter att låtsas att han och hans medarbetare var 'vetenskapsmän vars arbete från tid till annan frambringar något användbart så som bromsarna på ett väldigt snabbt tåg?' Sådant var, enades de båda 'simpelt, klyschigt nonsens':

Universitetsväsendet i Tyskland har, i samma utsträckning som i USA, blivit en tjänst som är till salu, alltmer villig att leja ut sig själv till regeringar och multinationella företag. Det gör sig själv märkvärdigt genom kollektiv navelskådning. Pedagoger och astronomer, genforskarer och sociologer, alla arbetar de för att bearbeta data och presentera dessa för att bestyrkas av en förvaltningskommitté av gelikar, det vill säga, likasinnade dataproducenter.²⁹

Här, på tidigt 1990-tal, föregriper Illich den utveckling som filosofen Justin Smith-Riu mer nyligen karaktäriserat som 'STEMifieringen av humanioran', genom vilken den humanistiska bild-

ningens kvarvarande skansar nu efterapar sina mer välfinansierade motparters forskningsmetoder och retorik för att på så vis rättfärdiga sin egen existens.³⁰

Dagens universitet är en produktiv verksamhet. Ifall du, som en gäst, skulle anmärka att den västerländska traditionen länge ansåg fritid som lärandets förutsättning, att vårt ord 'skola' härstammar från grekiskans σχολή i betydelsen 'ledighet', så kommer lokalinvånarna att rycka på axlarna åt din världsfrånvändhet och återgå till arbetet. Det finns ett överflöd av berättelser om den forskarstudent som till sist delges hemligheten: Det finns ingen som faktiskt *läser* hela boken!³¹ Vem har tid för sådant? Allt detta åtföljs av att den publicerade forskningens omfång ökar exponentiellt, varav det mesta aldrig kommer läsas av någon annan än kvalitetsgranskarna. När det akademiska livet förvandlats på detta sätt, är det bara logiskt att de mänskliga komponenterna så småningom byts ut mot AI-botar.

Vad återstår då för dem av oss som inte villigt kommer foga oss i rollen som komponenter i ett databehandlingssystem? I sitt tal i Bremen beskrev Illich hur fakulteter 'delats mellan de som skulle tilldela universitetet uppgiften att hantera högre informationsadministration och flyhänt kommunikation, och de som värdesätter universitetet främst som en miljö präglad av frihet som låter oss skapa nischer för intensiva undersökningar, meningsstrider, och konversationer, ansikte mot ansikte'.³² Den tidpunkt vid vilken en sådan uppdelning kunde ha

utgjort ett vägsål för universitetet som institution har säkerligen passerats, men Illichs beskrivning därav förtjänar uppmärksamhet. Alternativet till den väg som ligger fastställd för universitetet som informationssystem är inte en reträtt eller ett försök till konservering, för att skapa något slags "universitetsskansen", en ö av gammalmodig boklärdhet omsluten av skärmålderns stigande tidvatten av dataproduktion. I stället ser han i sina dissidentvänners verksamhet ett 'försök att reformera universitetet på ett mer radikalt sätt än vad någonsin tidigare skådats'.³³

Denna vändning i Illichs argumentation pekar mot en princip med bredare tillämpningsområde samt en väg som leder bortom den teknologiskt föranledda pessimismens förlamning. Även om han sörjer bokläsandets bortgång, 'den enorma skönheten och rikedom i min ungdomsfostrans bibliofili och behaget i min vuxna undervisning', så försöker han uppmärksamma den tidsbåge som tecknats av den epok som nått sitt slut: att det hade en början, och att i det ögonblicket även andra ting nådde sin ände, eller förpassades till marginalen.³⁴ Det är en ändpunkternas tids särskilda gåva att dessa tidigare förluster syns tydligare, och till och med kan komma att presentera sig själva som trådar vilka släppts för att plockas upp och vävas in i en fortlöpande berättelse.

Vad universitetsväsendet beträffar, så ligger dess begynnelse i det skifte, från

monastiska till skolastiska läspraktiker, vilka under mitten av 1100-talet möjliggjorts av innovationer i bokens teknologi. Före denna punkt innebar läsande nästan alltid att läsa högt, en kroppslig aktivitet i vilken ord smakades på tungan och delades med åhörare, och studier ägde rum i en miljö strukturerad kring den gemensamma bönen och arbetets rytmer. Genom den skolastiska läsningen och de första universitetens födelse öppnades en tidigare otänkbar klyfta i den västerländska kulturen, till vilken Illich inte kunde finna någon motsvarighet annorstädes. I alla högkulturer har det funnits institutioner centrerade kring läsning: madrassan, yeshivan, ashramen. Men bara i väst, från 1100-talet och framåt, återfinns vi institutioner som 'lyckats bända loss förvärvandet av kunskap från ökande sinnlig självdisciplin.' På denna sida av tröskeln, 'erhöll det sociala strävandet efter högre utbildning ökande oberoende från personlig strävan efter andlig bildning.'³⁵ Två uppsättningar vanor, vilkas ömsesidiga beroende och komplementaritet tagits för givet, kom nu att åtskiljas. 'Högre utbildning har kommit att likställas med förfinandet av tankens vanor, medan militärtjänst, skolor, kärnfamiljen och senare media har tagit över de sorgliga kvarlevor som består av "hjärtats" bildning.'³⁶

Aldrig tidigare och ingen annanstans hade det varit tänkbart att en människa kunnat söka kunskap utan att också

söka vishet, eller att kunskap kunnat behandlas som en vara att produceras, införskaffas, lagras, snarare än ett växande i vetande som omstöper den som genomgår det. Från andra kulturers perspektiv skulle en sådan klyvning framstå som pervers och farlig – och kanske kan man hävda att de senaste åtta århundradenas västerländska historia utgör en bekräftelse på det befo-gade i denna farhåga.

Ändå behöver inte en reflektion kring denna farhåga leda till ett förkastande av dessa århundradens arv eller till att förespråka någon slags långsökt återvändande till en svunnen monastisk tidsålder. Det innebär i stället att vi vidgar våra föreställningar om vad som nu kan göras med detta arv. Det Illich ser bland sina vänner är något historiskt nytt, som samtidigt ger återklang av det som förlorades vid universitetsväsendets begynnelse:

De känner sig tillräckligt säkra i den humanistiska traditionen, och tillräckligt fria inför alla kyrkliga auktoriteter, för att påbörja sin färd in i förkroppsligad sanning. De tror på vänskapens potentiella kraft för att finna modet att frånsäga sig de artificiellt fångslande symbolerna till förmån för ett växande sinnenas uppvaknande.³⁷

Detta kan inte utgöra en fortsättning på vilken som helst tidigare tradition: 'Den askes som kan praktiseras vid

1900-talets slut är något i grunden väsensskilt från alla som tidigare känts till.⁷³⁸ Tillsammans med George Steiner kunde Illich drömma att:

Utanför det utbildningssystem som antagit helt andra funktioner kan det finnas något som *läsandets hus*, inte olika den judiska *shul*, den islamiska *medersan*, eller klostret, där det fåtal som finner sin passion för ett liv centrerat kring läsning skulle finna det ordnade kamratskapets nödvändiga vägledning, tystnad, och delaktighet.³⁹

Tillsammans med sina vänner praktiserade Illich något i linje med detta, då de satte bo tillsammans i utkanten av campus varhelst han landade för en säsong som gästprofessor, och samlade vänner och främlingar runt det långbord där måltider och samtal utspelade sig. Redan under 1990-talet erfor de en ny hunger, på båda sidorna av Atlanten, efter vad ett sådant hus kunde erbjuda:

Våra studenter uppvisar ett fantastiskt intresse för praktiserandet av *philia*, ju mer de gör det, desto mer förstår de sorgen i att ha förlorat alla förtöjningar.

Med anmärkningsvärd uppmärksamhet följer de våra tvivel kring möjligheten till en etik i frånvaron av delade former för gästfrihet, och efter förlusten av respekt för lidandets konst.⁴⁰

Trettio år senare, och längre in i universitetens teknologiska omdaning, har jag haft turen att vara en del av ett växande berättelse om sådana hus, små skolor och bildningsgemenskaper som är orienterade mot den skala som återfinns i en samling människor kring en bordsgemenskap. De framstår inte så som stora nog för att likna ett hot eller en efterträdare till existerande institutioner för högre utbildning, och inte heller erbjuder de den sorts sociala status och ekonomiska säkerhet som det sena 1900-talets universitet kunde erbjuda. De framstår inte som tillräckligt stora för att tas på allvar, vilket kan vara en fördel i en tid av ökande auktoritärism och allseende övervakningsteknologier. Genom att sätta vår tilltro till det som världen bedömer som dåraktigt, kan vi gömma oss mitt framför ögonen på den.

Illich valde språk efter publik. Till samlingen katolska filosofer talade han om askes som 'förvärvandet av vanor som fostrar kontemplation' vilket, för den troende, betyder 'konverteringen till Guds mänskliga ansikte'. I vårt tidevarv, fortsatte han, 'innebär en sådan konvertering Exodus.' Och i en passus som pekar mot den ekologiska och kulturella ödeläggelse som de senaste århundradena fört med sig, förtydligade han arten av den sorts Exodus han såg framför sig och den sorts uppmärksamhet gentemot vår tids teknologier som detta skulle kräva:

På andra stranden av våra dagars Nilen ligger en ännu outforskad antropogenetisk öken som vi är kallade att träda in i. Att förstå de karaktäristiska särdragen hos nya artefakter har blivit den nödvändiga ansatsen för detta steg: att våga [...] ett kontemplationens liv i en teknogenisk värld.⁴¹

Dougald Hine är författare och medgrundare till Dark Mountain Project och A School Called HOME. Hans senaste bok är *At Work in the Ruins: Finding Our Place in the Time of Climate Crises and Other Emergencies* (2023). Tillsammans med Anna Björkman driver han Skolunkans Kulturmakeri som skapar bordsgemenskap i en gammal skoaffär i Östervåla.

Noter

- 1 Richard H. Roberts. *Religion, Theology & the Human Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, xi.
- 2 Ivan Illich, Jerry Brown & Carl Mitcham. Land of Found Friends. *Whole Earth* 1997, 90:, 26.
- 3 Ivan Illich. Philosophy ... Artifacts ... Friendship. Opublicerat manuskript, daterat 05.10.01, David Tinapples samling. Lee Hoinacki. *Dying Is Not Death*. Eugene, Oregon: Wipf & Stock, 2007, 104.
- 4 Sociologist Ivan Illich Dies at 76. *AP News*. 2002-12-04.
- 5 Personlig korrespondens med Silja Samerski.
- 6 Aaron Cooley. Ivan Illich: Austrian philosopher and priest. *Encyclopaedia Britannica*, 2015. <https://www.britannica.com/biography/Ivan-Illich>
- 7 Robert M. Hutchins & Mortimer J. Adler (red). *The Great Ideas Today: 1970*. Chicago: *Encyclopaedia Britannica*, 1970, 28.
- 8 Francine du Plessix Gray. The Rules of the Game. *The New Yorker*, 1970-04-25, 40-92.
- 9 Ivan Illich. Why We Must Abolish Schooling. *New York Review of Books*, 1970-06-02, 9-15. Ivan Illich. La Crise d'Energie et la Justice Sociale. *Le Monde*, 1973-06-04 och 1973-06-05 och 1973-06-06.
- 10 Ivan Illich. *Deschooling Society*. New York: Harper & Row, 1971. Ivan Illich. *Tools for Conviviality*. New York: Harper & Row, 1973. Ivan Illich. *Energy and Equity*. London: Marion Boyars, 1974. Ivan Illich. *Medical Nemesis: The Expropriation of Health*. London: Marion Boyars, 1974.
- 11 Dessa texter är som följer: Ivan Illich. ASCE-SIS: Introduction, etymology and bibliography. Opublicerat manuskript daterat 1989 David Tinapples samling. Ivan Illich. Text and University: On the idea and history of a unique institution. Keynote address given at the 20th anniversary of the University of Bremen. Opublicerat manuskript daterat 1991 i David Tinapples samling. Ivan Illich. Philosophy ... Artifacts ... Friendship. Ivan Illich. The Cultivation of Conspiracy.
- 12 Francine du Plessix Gray. *Divine Disobedience: Profiles in Catholic Radicalism*. New York: Knopf, 1970, 244.
- 13 Taylor skulle komma att spela en avgörande roll för att lyfta fram Illichs senare verk för allmänheten, när han skrev ett förord till *The Rivers North of the Future*, den postumt publicerade bok som redigerats från the David Cayleys sena intervjuer med Illich. Taylor berättar i sitt förord hur Illichs redogörelse över 'kristendomens korruption' hade 'hjälpt både att inspirera och rikta om' hans egna ansträngningar i riktning mot den bok som kom att bli *A Secular Age*. Men då Cayley tidigare hade försökt intressera Taylor i Illich's verk, under 1990-talet, hade filosofen avfärdat honom som en alternativkulturell efterlämning, och det verkar inte som att deras möte i Los Angeles tjänade att ta ut honom ur denna uppfattning. (Personlig korrespondens med David Cayley.)
- 14 Ivan Illich. Philosophy ... Artifacts ... Friendship, 1.
- 15 Ivan Illich. The Personal Decision in a World Dominated by Communication. *Conspiratio*, Spring 2023, 100. Detta skulle visa sig vara Illichs sista tal, presenterat på Scuola per la Pace, Lucca, Italy, 2 oktober, 2002.
- 16 Ivan Illich. Philosophy ... Artifacts ... Friendship, 1
- 17 Ivan Illich. Philosophy ... Artifacts ... Friendship, 1. Neto Leão. Not a clergyman, just a man. *Conspiratio*, Spring 2022, 140-151. Denna artikel innehåller en diskussion om den fyra månader långa resa Illich genomförde från Santiago de Chile, Chile till Caracas, Venezuela under 1959.
- 18 Lewis Hyde. *Trickster Makes This World*. London: Canongate, 2008.
- 19 Ivan Illich. *Deschooling Society*. New York: Harper & Row, 1971, 105-116.
- 20 Lewis Hyde. *Trickster Makes This World*, 356.
- 21 Ivan Illich, *Limits to Medicine: Medical Nemesis: The Expropriation of Health*. London: Marion Boyars, 1976, 211-220. Denna utvidgade upplaga av *Medical Nemesis* innehåller den mest fullkomliga redogörelsen över Illichs tänkande kring kontraproduktiviteten.
- 22 Ivan Illich. *Shadow Work*. London: Marion Boyars, 1981.
- 23 Ivan Illich & David Cayley. *The Rivers North of the Future: The Testament of Ivan Illich as told to David Cayley*. Toronto: House of Anansi Press, 2005, 157-168.

- 24 Ivan Illich. Philosophy ... Artifacts ... Friendship. 2.
- 25 Ivan Illich. *In the Vineyard of the Text*. Chicago: University of Chicago Press, 1993, 3.
- 26 George Steiner. *The End of Bookishness*. Times Literary Supplement, vol.8, 16 July, 1988, 754.
- 27 Ivan Illich. Text and University, 4.
- 28 Ivan Illich. The Cultivation of Conspiracy. I Lee Hoinacki & Carl Mitcham (eds), *The Challenges of Ivan Illich*. Albany, NY: State University of New York Press, 2002, 235.
- 29 Ivan Illich. Text and University, 1.
- 30 Justin Smith–Riu. Notes on the Political Economy of the 21st-Century University. The Hinternet, 21 September, 2024. <https://www.the-hinterneta.com/p/notes-on-the-political-economy-of>.
- 31 William Deresiewicz. Here Come the Allocated. *The Hinternet*, 2025. <https://www.the-hinterneta.com/p/here-come-the-allocated>. Se Franks berättelse, nära slutet av Deresiewicz's artikel, för ett exempel.
- 32 Ivan Illich. Text and University, 11.
- 33 Ivan Illich. Text and University, 12.
- 34 Ivan Illich. Text and University, 10.
- 35 Ivan Illich. Text and University, 9.
- 36 Ivan Illich. ASCESIS, 1.
- 37 Ivan Illich. Text and University, 11.
- 38 Ivan Illich. ASCESIS, 2.
- 39 Ivan Illich. *In the Vineyard of the Text*, 3.
- 40 Ivan Illich. Philosophy ... Artifacts ... Friendship, 4.
- 41 Ivan Illich. Philosophy ... Artifacts ... Friendship, 1.